В.І. Кондрашова-Діденко, канд. екон. наук, доц.
Л.В. Діденко, канд. філос. наук, доц.

КУЛЬТУРНЕ УКОРІНЕННЯ СУЧАСНОЇ КРИЗИ КРАЇНОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Доведено, що культура є одночасно і причиною сучасної кризи національної економіки, і шляхом виходу з неї.

The article is devoted to the analysis of the essence and particularities of the modern crisis of economy of a country.

Економіка країни в різні епохи та часи привертала увагу мислителів, дослідників та вчених щодо природи, змісту, шляхів і результатів/наслідків розвитку. Цьому є пояснення: економіка є тією підсистемою суспільства, яка відігравала та й нині продовжує відігравати важливу роль у життєдіяльності людини зокрема та народу країни загалом. Розвиток економіки має циклічний характер. Головними фазами розвитку економіки є криза та піднесення. На боці кризи більше негативу (скорочення обсягів виробництва, масові банкрутства, безробіття, зниження рівня життя окремої людини тощо), ніж на боці піднесення. Проте можна (і навіть бажано!) виявити позитивні елементи кризи економіки і/або її галузі/секторі, а не тільки в зростальному розвитку економіки. Йдеться про можливі втрачання й набування економіки у фазі кризи. І втрати, і здобутки утримують позитивні елементи. Адже економіка підчас втрачання звільняється від усього того, що гальмує її поступальний розвиток, не сприяє підвищенню рівня життя та розширенню добробуту людини зокрема і народу країни загалом, а підчас набування отримує те, що уможливлює розвиток, але на іншому якісному рівні. Йдеться про розчищання шляху для нового (якісного) витка розвиту: прискорення технічного і технологічного оновлення виробництва, забезпечення соціального процвітання суспільства, структурної перебудови економіки, підвищення ділової активності тощо. До того ж виникає запитання: як саме відбувається одночасність очищення і збагачення національної економіки в період кризи? Які чинники уможливлюють подібне? Відповідання на ці запитання означає виявляння та характеризування укоріненості сучасної кризи країнової економіки, що уможливить виявлення причин кризи національної економіки та визначення шляхів виходу з неї. Відомо, що національна економіка увійшла у фазу небаченої донині кризи. За своїми масштабами ураження та силою негативного впливу вона поширилася практично на всі сфери життєдіяльності країнового суспільства загалом та кожної його підсистеми зокрема. Невідомими (та/або невизначеними наразі) залишаються специфіка сучасної кризи національної економіки та чинники, що її зумовили. Суперечність між відомим та невідомим і є тією проблемою, яку утримує тема презентованої статті. Власне це й актуалізує тему останньої.

Мета дослідження – обґрунтування культурної укоріненості сучасної кризи країнової економіки. Зазначену мету конкретизують такі головні завдання, як: виявляння соціокультурної природи і визначення сутності поняття та явища «криза»; характеризування змісту сучасної кризи країнової економіки та його головних аспектів; визначання основних

шляхів виходу економіки країни з кризи; виявляння та характеризування перспектив розвитку національної економіки після виходу з кризи.

Криза економіки загалом і/або криза фінансова зокрема – ті проблеми, що час від часу з'являються в країновому суспільстві. До кінця XX сторіччя, за твердженням Н. Шулєвского, криза перетворилась на універсальний стан і субстанцію світу, непомітно трансформувавши цінності людей [1, с. 209]. Таким чином, вона аж ніяк не є новим поняттям або явищем: існують певні наробки філософів та економістів, теоретиків і практиків щодо сутності кризи загалом, головних чинників кризи національної економіки і/або її окремих сфер чи секторів. Йдеться про дослідження таких сучасних учених, як: П. Гоноган, Д. Клінгеб'єл, С. Клессенс, Л. Левен (США); В. Бєлоліпєцкій, А. Бузгалін, М. Єршов, А. Колганов, А. Купрін, Г. Попов, А. Стрєлєц, А. Суетін, В. Тамбовцєв Н. Шулєвскій (Росія); В. Геєць, А. Гриценко, П. Єщенко (Україна) та інші. Проте існуючими дослідженнями обмежуватися недоцільно. Оскільки: по-перше, сучасна криза національної економіки та країнового суспільства має дуже мало спільного з попередніми кризами як локального, так і світового характеру; по-друге, економісти-теоретики у своїх працях зосереджували/зосереджують увагу на розв'язанні конкретної проблеми, пов'язаної з кризою економіки і/або на дослідженні тієї чи іншої її форми (наприклад, трансформаційної, фінансової тощо), тієї чи іншої її особливості; по-третє, в межах сучасної економічної науки відсутні не тільки дослідження щодо укорінення кризи національної економіки в культурі (загальній та економічній), але навіть і самі запитання про подібне. Тому саме з позиції укорінення кризи спробую відповісти на головні запитання, що об'єктивно постають у реальній дійсності перед сучасними дослідниками і пересічними членами країнового суспільства: Що таке криза? Яке походження поняття «криза»? Де саме укорінена криза: в економіці, фінансах, технології, культурі чи часі? Як витлумачують сутність кризи тепер у межах філософського, економічного та соціологічного знання? У чому полягає специфіка сучасної кризи економіки країни?

Етимологія поняття «криза» бере витоки від давньогрецького слова «*κρίσις*» (і спорідненого «*κρίνω*» – «відокремлювати», «судити»), буквальний переклад якого «перелом», «складний перехідний стан», «результат». Більшість європейських мов «отримали» означений термін через латиську мову («crisis»), а українська – з німецької мови («Krisis») через російську мову. За грецько-російським словником А. Вейсмана, слово «*κρίσις*» означає: 1) «суд»: «суд самого себе», «суд над самим собою»; 2) «рішення»; 3) «сперечання», «суперництво»; 4) «тлумачення» [2, с. 732]. За латинсько-українським словником В. Литвинова, словом «discrimen» позначали: 1) «відстань//проміжок, просвіт; музичний інтервал»; 2) «різниця»; 3) «сила розпізнавання, здатність розрізняти»; 4) «вирішальний момент, рішення»; 5) «критичне становище, небезпека»; 6) «рішучий бій»; 7) «вирішальне значення, важливість»; 8) «випроб(ов)ування, (ви)проба» [3, с. 206]. В українській та російській мовах це слово так само є полісемантичним. Наприклад, тлумачний словник В. Даля пропонує такі значення даного терміна, як: 1) «перехід», «переворот», «перелом», «трансформація»; 2) «кінцева точка», «остання фаза переходу», «час рішення», «вирішальний час»; 3) «відшуковування негативних і позитивних результатів переходу та їх критичне оцінювання», «суд» та «з'ясування того, на який бік схиляються терези правди» [4, т. 2, с. 194-195]. Пояснюючи етимологію зазначеного терміна, російський філолог С. Авєрінцєв схиляється до думки, що давньогрецьке слово

«*κρίσις*» правомірно перекладати як «суд» і/або як «критика». Тому, за його визначенням, криза – це «ніби об'єктивний аналіз, якому піддає сама себе дійсність» [5, с. 237]. У китайській мові слово «криза» пишуть двома ієрогліфами: буквальний переклад першого означає «небезпека», а другого – «можливість».

Виходячи з етимології терміна «криза», її можна витлумачувати як: 1) перехід (складний і, можливо, досить тривалий у часі) від одного до іншого рівня якості (як вгору, так само і вниз) в розвитку досліджуваного об'єкта – країнового суспільства, національної економіки і так само людини тощо; 2) доволі сильне загострення суперечності в розвитку того чи того явища, процесу; 3) неузгодженість економічної, фінансової, соціальної, культурної, політичної та інших систем країнового суспільства; 4) переломний момент в процесах змін – трансформації, перетворення і т. ін.

Зміст поняття «криза» загалом і поняття «сучасна криза національної економіки» зокрема – це єдність (можливо, до певної міри й суперечлива) різноманітних аспектів. Останні є важливими у виявлянні та обґрунтуванні специфіки означених понять, а, отже, визначенні шляхів виходу з кризи з мінімальними втратами для сторін-учасників. Через теоретичну, методологічну та практичну доцільність у змісті поняття та явища «сучасна криза національної економіки» виокремлю та охарактеризую чотири, на мою думку, головні (а можливо, навіть і визначальні) аспекти – онтологічний, інтелектуальний, динамічний і культурний/антикультурний.

Онтологічний аспект змісту сучасної кризи національної економіки. Йдеться про те, що криза уможливлює та/або сприяє розчиненню буття країнової економіки в подобі, уявленні, хаосі. Останній може бути щонайменше двох видів: 1) масштабований хаос (тобто хаос, що породжує ще більший хаос), який зумовлює розбалансування економіки як системи, деконструкцію всіх її структурних ланок і так само деградацію людини як економічного а́ктора; 2) хаос, що породжує якісно новий порядок, а, отже, зумовлює (можливо, навіть забезпечує) поступально-зростальний розвиток національної економіки. З погляду онтології означена криза проявляється у неузгодженості буття країнової економіки з діями/діяльністю/життєдіяльністю людини і неузгодженості дій людини з викликами і/або реакцією буття. Людина як а́ктор бере участь у кризі економіки. Але її статус і ранговість сили впливу залежатимуть від виду хаосу як сфери буття кризи країнової економіки. Якщо йдеться про хаос як джерело порядку вищої якості, то людина в кризі національної економіки виконує роль креатора, котрий спрямовує кризу на конструктивний розвиток економіки задля мінімізації втрат, прискорення переходу до фази піднесення і поступального розвитку в післякризовий період. Проте якщо йдеться про масштабований хаос – той, що має більшу руйнівну силу, то людина, котра постає учасником кризи національної економіки, діє не як а́ктор-креатор, а як «тупа і сліпа речова сила» [1, с. 209]. Цьому є пояснення. Під тиском страху людина втрачає звичний контроль/владу над собою, що спричинює позбавляння від надбаного (матеріального, духовного). А що натомість? Паніка, розгубленість, які уможливлюють нездатність людини концентруватися, і відповідно, приймати дієві рішення щодо розв'язання найпростіших проблем, не кажучи вже про нестандартні рішення в надскладних ситуаціях і т. ін. По суті, криза національної економіки «вислизає з-під нагляду розуму людини» [1, с. 209].

Інтелектуальний аспект сучасної кризи національної економіки. Людський (природний) інтелект – це «мислення, що формує один із загальновизнаних, найважливіших і

найсуттєвіших чинників суспільного життя та існування людини – моральність» [6, с. 42-43]. Інтелектуальне мислення є здатністю людського мозку. Інтелектуальне утримує в собі не тільки ум/розум, але і моральнісність. Ф. Гайєк наголошує у своїх працях, що ум має працювати в розумних межах [7]. Адже розумність дії людського ума не призводить до негативних соціальних і соціально-економічних наслідків в бутті людини, країнового суспільства та національної економіки. В даному разі йдеться про те, що інтелектуальну діяльність слід розуміти як «певний синтез, де беруть участь не тільки пізнавальні її (людини – В. К.-Д.) здатності, але й інші "складові", які і визначають орієнтир на природне право та істинні соціальні цінності» [8, с. 24]. Отже, інтелектуальне пов'язане з умом, розумом, мисленням та моральністю. А якщо коротко, то інтелектуальне – це ум/розум плюс моральнісність.

Проте в період сучасної кризи країнового суспільства і національної економіки проявляється деградація мисленнєвої діяльності людини, що зумовлює втрату нею здатності розуміння кризи як об'єктивної реальності, своїх слів та дій/діяльності. Людина за умов означеної кризи і в силу своєї деградації (ранньої/пізньої) отримує задоволення вже від того, що вона може щось зв'язано говорити, відтворюючи чужі думки і (найнебезпечніше!) не усвідомлюючи їх сутності та значущості, але не від того що́ саме вона говорить, як розмірковує та як формулює свої думки і за що має нести матеріальну і/або моральну відповідальність. Одна людина постає такою від народження, а інша – в результаті впливу на неї тих чи тих зовнішніх і/або внутрішніх чинників. Важко погодитися з твердженням Н. Шулєвского, одного з російських філософів: людська думка нездатна осягнути реальність, яка саморуйнується, оскільки її логіка формувалась на основі перетворення хаотичних, випадкових, уявних явищ в законодоцільні структури буття і розуму [1]. Такий висновок може бути скоріше як виключення з правил, але не саме правило. Адже, як на мене, завжди (в будь-який час і в будь-якому просторі) є люди, котрі від народження здатні адекватно і критично сприймати реальність навіть ту, що саморуйнується, та діяти адекватно їй завдяки своєму розвинутому інтелекту як єдності розуму і моральнісності. Це стосується насамперед осіб, котрі приймають управлінські рішення, тобто рішення на рівні країнового суспільства і/або національної економіки. За таких умов у їхній діяльності на першому місці має поставати моральнісність, а не розум чи розумний ум. Йдеться про те, що державний службовець будь-якого рангу і навіть найвищого не може (просто не має морального права) принижувати гідність інших людей – службовців нижчого рангу чи пересічного громадянина суспільства. Особливо аморальнісно, якщо державний службовець замість виважених арґументів у своїх відповідях на поставлені запитання вдається до публічних образ свого опонента (-ів). Таких прикладів із діяльності українських управлінців різних рангів можна навести дуже багато, що не сприяє ані успіху їхньої діяльності; ані поліпшенню життєдіяльності людини і народу, яким вони присягали служити задля підвищення їхнього рівня життя; ані іміджу України в міжнародному співтоваристві, оскільки зазначене висвітлюють не тільки вітчизняні ЗМІ, але і ЗМІ закордонних країн. Державний службовець будь-якого рівня (особливо найвищих рівнів) має поєднувати в собі розумну людину, інтелектуала, інтелігента. Тільки тоді можна назвати його представником істинної/реальної еліти, а не квазіеліти як це здебільшого є в нашому українському суспільстві. Якщо людина не має внутрішньої гармонії, гармонії свого внутрішнього Я і зовнішнього Я, гармонії Я і ми, й

особливо гармонії Я і Вони, то, звичайно, така людина не має права посідати найвищі управлінські посади в країновому суспільстві.

Динамічний аспект сучасної кризи національної економіки. Криза економіки на сучасному етапі розвитку людства і країнового суспільства є явищем дуже динамічним. Вона дуже швидко охоплює практично всі сфери і галузі/сектори життєдіяльності країни. Проте в даному разі не це є головним. Головне – це джерело і результат/наслідок надзвичайно швидкого руху/розвитку кризи в сучасній національній економіці. Джерелом такого розвитку сучасної кризи національної економіки постає енергія, яку криза отримує «в розпаді форм, в розпаданні і споживанні самого розпаду» [1, с. 209]. По суті, «криза постає чимось на зразок мінуса, який нескінченно множиться на самого себе, але не переходить у плюс» [1, с. 209]. Звідси результат сучасної кризи національної економіки – мінус, який прямує до нескінченності, а наслідок – масштабні втрати: матеріальні, інтелектуальні, духовні тощо.

Культурний/антикультурний аспект змісту сучасної кризи національної економіки. Що таке культура? Культура – цінності, переконання і установки, які мають сприяти розвитку людини і народу країни через удосконалення всіх сфер і галузей/секторів суспільного виробництва. Цінностями є те, на що зорієнтований Актор у своїй пізнавальній та практичній діяльності, а також те, чого досягли в процесі цієї діяльності. Цінностями людини можуть поставати матеріальні і нематеріальні блага; гроші, знання, інтелектуальний розвиток людини, особиста свобода – зовнішня і внутрішня, свобода народу країни тощо. На основі цінностей формуються переконання людини. Результатом взаємодії цінностей/переконань людини чи áктора, стимулів і мотивів, цілі та умов діяльності є установка як готовність до дії. В системі культури виробництва чи економічної культури ядром є цінності людини як áктора будь-якої діяльності. Цінності кожної людини ієрархізовані за важливістю і значущістю для життєдіяльності людини. Сьогодні для більшості людей країни найважливішою і найзначущішою цінністю є гроші, а наступною за ними є матеріальне благо. Чому гроші? Хоча би вже тому, що за гроші нині можна придбати *майже* все. Все – це матеріальні і певна частина нематеріальних благ. Є певні блага – духовні, які навіть за великі гроші ніхто не може придбати. Йдеться насамперед про ум, розум, інтелект, внутрішню свободу і т. ін. Їх не тільки не купиш, але і в інший спосіб не отримаєш – не вкрадеш, не успадкуєш, не візьмеш як дарунок чи хабар тощо. Навіть нікого і ніяк не змусиш віддати свій розум, ум, інтелект, оскільки це неможливо. Щоправда, сьогодні існують різні технології, за допомогою яких можна позбавити людину розуму, інтелекту, внутрішньої свободи, але не передати їх комусь іншому. Можна в різний спосіб перетворити інтелектуала на інтелектуального раба, але не забрати в нього найцінніше – інтелект, завдяки якому людина постає водночас й інтелектуалом, й інтелігентом, й елітою.

Сучасна криза країнового суспільства та його підсистем – економіки, політики, освіти і науки, охорони здоров'я тощо – трансформує ієрархію цінностей людини і народу загалом. Впродовж дев'яностих-двохтисячних (років) головною цінністю переважної частини народу країни поставали/постають гроші і матеріальні блага – предмети споживання. Для їх отримання використовують різні способи, навіть нечесні, несправедливі, злочинні. Чому? Тому що, люди (наприклад, в Україні) почали розраховувати тільки на себе. Не всі, хто живе за межею бідності, можуть чесними і справедливими способами забезпечити свою

сім'ю життєвонеобхідними матеріальними благами. Це, по-перше. І, по-друге, дехто з таких людей бере поганий приклад з деяких заможних людей (насамперед тих, хто дозволяє собі привласнювання чужого, нишпорення в кишенях держави, бюджеті тощо). Вони (звичайні люди країнового суспільства) втратили довіру до представників усіх гілок влади, а значить вже не сподіваються на захист і підтримку з боку держави та її службовців. Щоправда, державні службовці в усі часи, а в період кризи особливо, дбали насамперед про себе та свою родину, а не про тих, кому зголосилися служити. Якщо є серед них інші, то їх одиниці. Отже, в змісті сучасної кризи національної економіки слід виокремлювати не культурний, а радше антикультурний аспект. Після закінчення кризи суспільства країни і так само її економіки, об'єктивно необхідна революція в цінностях і переконаннях людини і народу, а значить у загальній культурі та культурі виробництва/економічній культурі.

Логіка розмірковувань уможливлює висновок: сучасна криза національної економіки укорінена не в економіці і не у фінансах, не у техніці і не у технологіях, не у політиці, не у часі як такому. Криза країнової економіки укорінена в культурі – загальнолюдській та економічній, і, водночас, вона укорінена в часі. Культура і час – це суперечлива єдність. Вони є взаємопов'язаними і взаємодіючими. Що є причиною означеної кризи: культура в часі чи час в культурі? На мою думку, час в культурі є причиною сучасної кризи національної економіки. Зупинюсь коротко на деяких головних моментах.

1. Загальна і так само економічна культура утримує інтелектуальні засоби, завдяки яким можна синтезувати знання. При цьому не можна не погодитися з Ю. Лотманом: культура є інтелектуальним «апаратом» цивілізації, своєрідним «штучним інтелектом» [9]. Важливою рисою інтелекту є багатоманітність. Йдеться про синтез таких підсистем загальної та економічної культури, як: мислення, свідомість, духовність. Духовність – це цінності, смисли життєдіяльності, ідеали. Вона (духовність) визначає цілепокладання áктора та його творчість. Мислення витлумачують як здатність áктора до розмірковування, базованого на використанні даних про реальну дійсність і засвоєного ним знання. Важливою особливістю мислення є здатність зосереджування на собі, виокремлення того, що знаєш/чого не знаєш. Свідомість – єдність продуктів мислення і досвіду, накопиченого людством у відповідності до своєї духовності [10].

2. Культура – носій мудрості. Мудрість – насамперед розуміння цілей розмірковування щодо духовності та моральнісності. Культура – загальна та економічна – в період кризи національної економіки покликана створити умови для моральнісного вибору між добром і злом, справедливим і несправедливим, чесним і нечесним, тобто людськістю і нелюдськістю. При цьому інтелект осягає смисл, а мудрість – цінності людини загалом та цінності áктора економічної діяльності зокрема. Інтелект має бути адекватним мудрості. Наявність такого зв'язку уможливлює поведінку актора на основі духовності та свободи (насамперед внутрішньої). Реальна життєдіяльність суспільства, економіки та áктора часто дистанційована від мудрості. Це є однією з ознак передкризового або кризового стану в країні і/або економіці.

3. Загальна та економічна культура починає деградувати в передкризовий період розвитку країнового суспільства і національної економіки. В період кризи деградація культури посилюється. Початок виходу культури із стану квазікультури постає кінцем кризи і початком піднесення у розвитку країнового суспільства та національної економіки.

4. Час в культурі. Причини кризи національної економіки приховані в культурі – загальній та економічній. Оскільки культура є результатом людської діяльності в освоєнні природи. Людська

діяльність розгортається у соціо-культурному часі, що на відміну від природно-астрономічного часу (який, по суті, незворотний) має можливість відтворюватися і демонструвати відносну зворотність, циклічність. Якщо у природі цикли пов'язані з порами року, які послідовно змінюють одна іншу, то соціо-культурні цикли – з процесом відтворення суспільного виробництва, яке розвивається не колоподібно, а спіралевидно, тобто з поверненням в минуле для накопичення досвіду, щоб здійснити технологічний прорив у майбутнє. При цьому можливості і бажання, як правило, не співпадають. Бажання прискорити настання майбутнього без достатнього досвіду та знання (фундаментального, прикладного) завершується кризою. Сутність сучасної кризи полягає в дисгармонії, суперечності, неспівпадінні ідеалу, бажаного та їх втілення.

Основою сучасної кризи національної економіки є загострення суперечності між природними і соціокультурними процесами, сутність яких актуалізована численними переліками потреб зростаючої чисельності людства, з одного боку, і можливостями природного задоволення цих потреб. Якщо раніше людина брала у природи все, що їй заманеться, то нині майже вичерпані всі можливості старого способу виробництва, базованого на індустріальній технології. Тому сьогодні загострюються суперечності між минулими успіхами в освоєнні природи і скромними наробками в галузі новітніх технологій (нанотехнології, ІТ тощо).

5. Сучасні кризові процеси в суспільстві країни та національній економіці – це результати/наслідки фактичної інтелектуальної недолугості у розв'язанні проблем самої культури – і загальнолюдської, й економічної.

6. Існує потреба в перетвореннях у самій культурі, а перетворення ці мають бути революційними. За результатами таких перетворень культура постане як дещо живе і дієве, а як наслідок – культуру мають визнати четвертою владою в країні, владою мудрості, перемістивши ЗМІ на п'яте місце. За цієї умови суспільство і національна економіка перейдуть/переорієнтуються на шлях соціо-культуро-економічного процвітання.

По-перше, сучасна криза національної економіки має культурну укоріненість. Причини означеної кризи є час в культурі – загальнолюдській та економічній. Шляхи виходу з кризи слід шукати в культурі. По-друге, час в культурі як причина сучасної кризи національної економіки недосліджений. Тому перспективи подальших розвідок очевидні.

Література:

1. Шулевский Н. Б. Метафизика падшего и падающего времени // Философия хозяйства. – 2009. – № 1 (61).
2. Греческо-русский словарь / Составленный А. Д. Вейсманомъ. – СПб., 1899.
3. Литвинов В. Д. Латинсько-український словник. – К., 1998.
4. Даль В. А. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 Т. – М., 1981.
5. Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской культуры. – М., 1977.
6. Казьмин А. К. Теория интеллекта: Как выбрать президента. – М., 2001.
7. Хайек Ф. А. Познание, конкуренция и свобода. Антология соч. – СПб., 1999.
8. Салихов Б. В. Интеллектуальный капитал организации: сущность, структура и основы управления. – М., 2008.
9. Лотман Ю. М. Мозг – текст – культура – искусственный интеллект // Семиотика и информатика. – М., 1981. – Вып. 17.
10. Поппер К. Н. Объективное знание. Эволюционный подход. – М., 2002.